

„АПОЛОГИЯ“ НА ТОТАЛИТАРНИЯ ХАРАКТЕР (1992)

„Сериозната опасност за нашата демокрация се състои не в това, че съществуват други, тоталитарни държави.

Опасността е 3 това, че в нашите собствени лични, нагласи, в нашите собствени обществени институти съществуват същите предпоставки, които в другите страни доведоха до победа на външната власт, дисциплината, еднообразието и зависимостта от вождовете. Така че полето на боя се намира и тук, в нас самите... “

ДЖ. ДЮИ

Твърде много се говори за тоталитаризма в душите на хората като възможна почва за неговото „връщане“ под една или друга форма. Но доколко реална е тази опасност? Нещо повече - опасност ли е това... или един вид историческа съдба? Знае се, че от историята никой не се учи. Лошите неща бързо се забравят, а те се връщат тъкмо тогава, когато хората съвсем не са готови да ги посрещнат. Тоталитаризмът като историческа форма се роди през 20 век като че ли в резултат на добрите намерения на хората. И болшеvizмът В Русия, и фашизмът В Германия, Италия или Испания бяха посрещнати от хората В тези страни не само с огромен ентузиазъм, но и с дълбоко убеждение, че става дума за едно много по-добро за тях обществено състояние.

И днес В България много се говори за новия тоталитаризъм, за невъзможността демокрацията тук да се развива без помощта на един или друг вид авторитарна диктатура. С тайно сладострастие се обсъждат вариантите на „десния“ или „левия“ преврат, „силната ръка“, която едва ли не единствена може да оправи нещата в сегашния хаос и безпътица. Очевидно е, че зад тези тенденции В нашето общество се крият някои подсъзнателни нагласи и дълбокото желание нещата да се оправят бързо, макар и с цена на „Временно“ ограничаване на свободата. Мотивът за близкия преврат, за «диктатурата прикрива масовото отчаяние - свободата се оказа не само трудна, но и опасна заради непредсказуемостта на обществените ефекти, които я следват. Понякога изглежда, че тези ефекти са резултат тъкмо на „прекалената“ свобода!

Щом като мотивът е толкова разпространен, а почвата му, изглежда, е благодатна, не е ли тази готовност към тоталитарни решения на актуалните социални проблеми нещо напълно естествено? И, ако е така, не става ли дума за някаква защита на обществото от твърде сложната и агресивна среда, нещо като имунната система на биологическия организъм? Всички знаят как възниква алергията организъмът започва да се бори с „чуждата“ намеса така активно, че уврежда собствените си функции. Не е ли тоталитаризмът точно такава естествена защита на обществения организъм, която обаче го разстройва за определен период, става опасна за самия него? Възможен е и друг подход, друга гледна точка. Може би изобщо не става дума за социална патология, когато имаме предвид „тоталитарните“ форми и структури. Възможно е това да са естествените реакции на об-

ществения организъм, в резултат на които той извършва необходимата метаморфоза, преминава на друг стадий в своето развитие. Патогенните интерпретации, събуждащи аналогията на тоталитаризма с болестно състояние изхождат от една твърде мощна и обща абстракция - нормален организъм. Но обществото не е „едно и също“ навсякъде. Би могло да се твърди, че съществуват множество неприличащи си един на друг обществени организми. Тогава „нормалността“ на един от тях не е същата като на друг. Напротив, възможни са случаи, когато нормалните реакции на едно общество срещу едни или други външни намеси се оказват пагубни за друго срещу същия вид външни намеси.

Ако се вгледаме в извора на тоталитарните форми, познати ни от доскорошните обществени състояния в т.н. „социалистически“ страни, както и на тези от преди половин век в Германия или Испания, ще видим и нещо общо, и нещо специфично. Общото е, че тоталитаризмът „идва“ тук в напълно определен момент - в резултат от фундаментална социална криза, поточно в резултат от кризата на самата социалност. Хората като че ли изгубват собствената си идентичност престават „да разбират“ както самите себе си, така и света около тях. Те като че ли губят вътрешния си център и външната си ориентация - оказват се „зад доброто и лошото“, отвъд собствените си базисни ценности и всекидневни навици. Тоталитаризмът в тази радикално чужда за Всекиго ситуация връща на хората способността да се ориентират, възстановява всекидневните структури, но така, че самите хора да се окажат нещо като „машини“, действащи автоматично и по програма, заложената „отвън“. Психологизмът характеризира това машинално състояние като „садомазохизъм“. Загубата на вътрешния център и разпадът на базисните ценности се „запълват“ от амбивалентни нагласи - да подчиняваш другия и да се подчиняваш на другия. Тази привидно противоречива структура от нагласи и мотиви се оказва почва за тотална манипулация на индивида от страна на властните структури. От една страна, тя филтрира индивидуалните „проекти“ така, че онези, в които по-силно е изразена садистичната ориентация стават „властници“, а другите, при които е по-силна мазохистичната, остават „подчинени“.

Тук едва ли е уместно да се анализира този модел, обясняващ т.н. авторитарен социален характер, получил разпространение тъкмо в тоталитарните общества от фашистки или комунистически тип. По-важно е другото. Авторитарната трансформация на мотивационната структура не е резултат от никакви предварителни проекти и програми. Навсякъде този тип характер се разпространява тъкмо тогава, когато наличните културни образци за ориентация и оценка на външния свят се разпадат.

Тук самото общество като че ли „разчиства“ територия за нови базисни структури. Разчиства обаче „безчовечно“, т.е. въпреки волята и желанието на самия индивид. Той, неговата душевност са оказват материал, в който обществото успява да пресъздаде такива модели на колективното действие и социалната интеграция, които го извеждат в новите условия, правят го способен да взаимодейства с една твърде агресивна и деструктивна среда. Навсякъде тоталитаризмът се оказва

начин и метод за рязко, дори катастрофално преминаване от един стадий на развитие към друг. Но в различните обществени организми това е преход все пак на различни стадии и в различни среди, фашизмът като тип социално „пренастройване“ на вътрешните механизми на обществената координация и интеграция възниква в едно развито гражданско общество. Но не в смисъла, който се придава на този термин от либералните идеолози, а в социокултурен план - това е общество с ясно изразени съсловни граници, с развита нормативна система, с богат набор от социални посредници, културни образци и норми. Това е всъщност едно средновековно градско общество, което изчерпва всички възможности за еволюция точно към края на XIX и началото на XX век. Ще подчертая, че това е западноевропейското градско общество. Очевидно е, че както в Русия, така и в Япония, също преминали през тоталитарния стадий в развитието си през XX век, нещата са други.

Фашизмът не само „довзривява“ нормите на средновековния градски бит, той ефективно... ги възпроизвежда, но на ново равнище, като външни, доста формализирани норми на „общото действие“, като машинални структури на „новия ред“. Никой все още не е забелязал, че - тъкмо в резултат от фашистката трансформация на една явно кризисна социалност в Германия, Италия и Испания - съответните общества са успели да се адаптират към една нова модерна, индустриална среда. Те намират също така и начин да възстановят индивидуалността, но вече с нови възможности, с по-богат спектър от адаптивните механизми, фашизмът като своего рода колективна онтология на безсъзнателното, като вид общо въображение се оказва „пластичен“, той показва ярки и прости образи на дължимото, а главно ориентира към производството на нови смисли, на нови структури, в т.ч. и организационни. Тази „производствена“ ориентация на фашистката „митология“ се оказва фон, на който индивидът е „овъншностен“, скъсал пъпната си връв с традиционните съсловни ценности, престанал да бъде съсловен човек и станал гражданин на империята, отворен към много по-богат спектър от отношения и сфери за ефективно действие.

Когато се акцентира върху репресивния характер на тоталитарните структури на вътрешно-външната (садомазохистичната) мотивация на действието, се забравя, че всяка култура е репресивна. Проблемът не е в репресията като такава, а в характера на конкретния репресивен механизъм, в неговия конкретен ресурс, фашизмът с цената на „разпад“, подобен на атомния рязко повишава ресурсния потенциал на индивидуалното действие, създава предпоставки за много по-висока индивидуална активност. Тук репресията като че ли се удвоява, но и се канализира „отвътре навън“ към новите социални пространства, към новата среда. Тази провокирана от фашисткия мит агресия буквално изтласква цялото общество на ново ресурсно равнище, прави го адаптивно спрямо далеч по-мощни и агресивни въздействия отколкото преди. Взривът на самия фашизъм (било в резултат от военното поражение, било в резултат от вътрешната еволюция и саморазпад) оставя един нов индивид, способен ефективно да функционира в нова социална среда, да координира своите действия не само въз основа на

непосредствените сигнали и контакти, но и опосредствано - чрез система от модерни посредници, пари, научни символи, общовалидни норми и „инструкции“. Още едно важно обстоятелство. Фашистката „машиналност“ се вражда най-добре в средата на т.н. средна класа, по-точно в долните, близки до маргиналните групи. Немският работник, дребен буржоа, чиновник, учител, попадайки в кризата на своята съсловна социалност, получава от фашизма не само „утешение“ или „връщане на статута“, но и нови начини за социална себеидентификация, изпълняващи една или друга социално-производствена функция. Така патосът на „дълга“, подчертан още от Вебер, не само става господстващ в цялата социална структура на германското общество, но и получава нови проекции в различните индивидуални „машини“. Дългът като протестантска норма на светопреживяването става вътрешна нагласа на далеч по-широк кръг от групи. Но не е само това. фашизмът, осъществявайки тези трансформации и способствайки за тоталната смяна на социалните форми, не го прави „безкористно“. За всичко в историята хората плащат висока цена. Този скок към модерната „отвореност“ и „адаптивност“ бе платен скъпо от тоталитарните общества. Най-вече - с вкореняването на един особен национален мит, който не само запазва удвоената репресия, но и устойчиво я преориентира към чуждия. Чуждият буквално се вкарва в индивидуалната душевност като постоянен ресурс за агресия и садомазохистични преживявания. Ксенофобията, расизмът - това не са само външни „идеологически“ надстройки към „същинската“ душевност на тоталитарния индивид - това са

екзистенциалните рамки на неговото всекидневно битуване. Този тип „характер“ остава агресивен завинаги. Само малко нещо във външната среда да се промени и той отново събужда тъмните си сили, отново е готов към външна експанзия.

Не така се разви тоталитарният механизъм в Русия. Тук тоталната криза завари социалност от принципно друг род - патриархална, оставяща индивида потопен в колективните преживявания и идентифициращ себе си само като елемент от една или друга непосредствена колективност. Болшеvizмът, тази руска версия на утопичния комунизъм, тук попадна като че ли в благоприятна среда. Но всъщност това съвсем не е така. Кризата в руското общество изтласка на обществената сцена милиони хора, неспособни за активната индивидуална тактика и стратегия на адаптацията. Разрушаването на техните колективни идентификационни образи ги остави само пред огромната неопределеност на социалната катастрофа - буквално пред пропастта на „изкопа“ (А. Платонов). Този род криза стана ресурс не за формиране на „новата индивидуалност“, но напротив - за спиране на всяка индивидуална еволюция. Болшеvizмът започна буквално да изяжда собствения си човешки материал, собствената си социална основа. За разлика от пластичността на фашисткия мит, митът, създаден в лабораториите на сталинските „бараки“, се оказа абстрактен. Лишен от човешка плътност той направи индивида тотално зависим не от непосредственото му обкръжение, а от някои скрити абстрактни зависимости, остави го пасивен изпълнител на нечии заповеди (например, Кодекс на

Строителя на комунизма). Тук липсва каквато и да било активистка нагласа да се създава нещо конкретно, акцентът бе сложен върху подчинението на неясни и абсолютно лишени от конкретност „повели“ - решенията на еди кой си Конгрес на ВКП/б/ или КПСС. Болшевизмът трансформира външната закрепостеност на селянина в предреформената Русия през XIX век във вътрешна закрепостеност, превърна го в абсолютно безпомощен агент на нечия воля. Този някой постоянно остава извън полезрението и способността за възприемане от страна на конкретния индивид. За разлика от пластичната образност на фашисткия мит, сталинската утопия оставяше конкретен само свръхобраза на Вожда, който на свой ред бе лишен от каквито и да било естествени черти. Дребният Сталин, говорещ с акцент и чужд като етнически тип, бе абстракция на Вожда изобщо. И макар образът на Хитлер с едни или други черти да бе близък до този на Сталин, тяхното функциониране в рамките на колективното политическо въображение бе коренно различно. Сталин негативно потвърждаваше силата на колективната социалност. Хитлер утвърждаваше способността на Индивида да преодолява съпротивата на Гълпата. Различните акценти и различната поляриност адекватно се изразяват в една обща странност на образа, В неговата дистанцираност не само от всекидневните черти, но и от нормативно предписваните качества на „идеалния човек“ в рамките и на болшевишкия, и на фашисткия митове. Но странността на Хитлер бе „артистична“, той постоянно подчертаваше своята изключителност - той се срастна със собствената си маска по същия начин, както го правят и звездите от киното или рок-музиката. Сталин със своята странност - обратно - утвърждава нечовешкия идеал за индивида, като представител на абстрактната колективност. Той напълно съзнателно нивелира собствената си уникалност, стандартизира навиците си и ги направи маркери на нормалното Нищо, имперсонални качества на Големия Вожд. Опитът, направен от Хрущов, тези черти да бъдат демистифицирани, се оказа парадоксално ефикасен тъкмо за да утвърди анонимността на властта. Хрущов бе „трикстер“, чудовищен „Джокер“, който окончателно утвърди разрива между индивида и властта, утвърди и персоналното й въздействие върху всеки отделен човек. А чудовищният идиотизъм на Брежнев окончателно затвърди тази конфигурация на колективното безсъзнателно в рамките на болшевишкия тип тоталитарна мотивация. Индивидът няма право на собствен облик и на индивидуалност - той е само агент на „колективните решения“, представител на анонимния Колектив. В резултат - пълна аниhilация на вътрешните мотивационни структури. Докато германецът успя да се включи в новата посттоталитарна реалност, руснакът в момента е готов за нова свръхрепресия, защото просто... го няма. Той получи една не само нравствена, но и социална пустота, която в близко време може да стане ресурс за един нов „синтез“, подобен на термоядрен взрив. И признаците за този синтез вече са налице - формиращата се посттоталитарна националистична и реваншистка стратегия, могат да изпаднат от небитието всеки момент и нужните за нейното реализиране образи, тези на врага. И все пак, само с това действие на тоталитарната машина, реакцията на преживяващ разпад и

метаморфози обществен организъм не се изчерпва, фашизмът и болшеvizмът са се оказали ефективни не само защото паразитират върху наличния ресурс от разпада на предходната социалност. Те се оказаха и транслатори на външната енергия, фашизмът - чрез производствената трансформация на цялото общество и включването му към контурите на световното икономическо пространство. Болшеvizмът - чрез изолация на руското общество от света и превръщането му в тотален паразит на невероятно богата природна среда, фашизмът претърпя крах поради неадекватността на възможностите му да се справи с мощта на световния стопански процес. Болшеvizмът пък просто изяде природата, върху която паразитира... само 70 години. Разликата е и тази, че - докато фашизмът остави след себе си нов тип социалност - формалната социалност на индивидуалния дълг и активност, то болшеvizмът... нищо не остави, той още повече задълбочи началната криза на социалността.

Българското общество не принадлежи към нито един тип кризисна социалност. Тук разбира се виждаме по-голяма „вкорененост“ на болшеvizшката тоталитарна машина. Но не бива това да бъде надценявано. Все пак изходната социалност тук е от коренно друг тип - това пак е патриархална колективност, но с далеч по-развити индивидуални форми. В България семейството и индивидуалният тип адаптация в социалната среда са се съчетавали по уникален начин. От една страна, силата на семейството, на рода остава решаващ фактор в индивидуалното развитие. Но този фактор действа „дистантивно“ - индивидът остава свободен в много широк спектър от дейности и в отворено социално пространство. Той е „верен“ на рода, но се ползва с висока степен автономност. Освен това, „семейството“ само по себе си се оказва способно да еволюира, да става „организация“ от типа еснафската задруга, но с преобладаване на „интимните, нелегални“ ангажименти. Този южноевропейски тип в известна степен остава хибриден, междинен между патриархалното село и твърдоорганизирания град. Взривът на тази социалност съвсем не предшества българския вариант на болшеvizшкия мит за „светлото бъдеще“. Този мит бе присаден насилствено, въпреки реалната „готовност“ на обществото да го възприеме „адекватно“. Разбира се, проводниците на неговото присаждане бяха „готови“ - това бяха представителите на онези слоеве в българското общество, които по едни или други причини изпитваха криза на себеидентификацията. За тях уподобяването с големия брат бе един вид естествена защитна реакция. Но образите на болшеvizма не успяха да навлязат дълбоко - индивидът бе предпазен от традиционната си дистантивност към всичко външно, дори и към семейните си ангажименти. Кризата възникна много по-късно едва ли не след 10 ноември 1989 г. Ето тази криза вече е по-близка до руската - анихилират се дори и семейните „окови“, разпада се вътрешната дистантивност на индивида към всичко външно. Но тази анихилация отново се оказва непълна. Първо, тя не обхваща цялото общество. Дори не можем в момента да очертаем някакво пространство, където този род анихилация би бил определящ. Тя се разпределя дисперсно.

От друга страна, визираме и разпад от европейски тип - разрушаване на статусната идентификация в средните градски слоеве,

близки по статута на тези в предкризисния европейски град от началото на века. Интелигентът, чиновникът, висококвалифицираният работник и занаятчия стават жертви на дълбоката икономическа криза и започват да се нуждаят от защита, от активизация на техните индивидуални потенции в руслото на някаква организираща света митология. Така в българското общество се срещат като че ли две различни вълни на аниhilация на индивидуалната душевност. Би могло да се твърди, че те могат и да съвпаднат и тогава нищо няма да спаси българската социалност от пълен разпад. Но те могат и да бъдат взаимноотслабвани, а по този начин - да оставят индивидуалните активности разнопосочни и адаптивни. Така възможността на тоталитарната машина за излизане от кризата на социалността намалява. И друго. Докато фашизмът в Германия и болшевиизмът в Русия можаха да използват някакъв външен ресурс, за да преодолеят индивидуалната съпротива, да дадат на индивида повече, отколкото вземат, България няма (поне засега) такъв външен ресурс. И това отново затруднява тоталитарната еволюция в българското общество.

Почвата за оптимизъм остава все по-тъсна, а надеждите, че „шъ съ оправим“ - все по-бледи. Защо?

Външната среда, а главно вътрешната еволюция имат един специфичен за България акцент. Самото общество като че ли напълно съзнателно отстранява пречките пред тоталната аниhilация. Задействат се все по-силни репресивни механизми за отстраняване на каквато и да било индивидуална съпротива. Разбира се, зад това би могла да се търси нечия „зла воля“. Според мен обаче, ние имаме един напълно естествен процес, можещ да бъде описан с езика на теорията на катастрофите. Всъщност самото общество взривява локалните острови на стабилност, за да може катастрофата да се развие в целия си мащаб, да обхване всички социални сфери и структури. Така биват изземвани всички защитни ресурси. Пример за това, според мен, е отстраняването на политическия „център“ от парламента, а фактически - от реалното участие във властта. По този начин властта не се преразпределя и остава неконтролируем фактор за разрушаване на всички „предходни“, т.е. инерционни защитни контури.

Но за да сработи тоталитарният механизъм, са необходими ресурси. Те все още не са се концентрирали до такава степен, за да направят атомния разпад необратим. „Верижната реакция“ все още не е обхванала цялата социалност. Пулсира! Детонаторите обаче са много и всички са „заредени“. Все по-сложна става ситуацията на Балканите - тя твърде явно напомня тази преди първата световна война. Ситуацията в света също не е оптимистична. Усещат се първите трусове на световните конфликти, които по силата си могат да надвишат многократно тези в навечерието на втората световна война. Ето този външен ресурсен потенциал на напрежение и криза твърде ефективно подтиква обществения организъм в България към интензивна метаморфоза. Въпросът е в какви форми тя ще се извършва, с каква интензивност и колко дълго. Не виждам обаче причина тя да не се извършва. Проблематично е и друго нещо. Едва ли ще се намери социален агент, който би могъл да персонифицира тази метаморфоза, т.е. да стане нейният специален орган (нещо като какавидата при

пеперудите). Всички социални структури вече са се оказали в периметъра на катастрофалната вълна на промените. Ще може ли обаче да се намери външен посредник?